

V. RAISZ RÓZSA

SZÁLLÓIGÉK MIKSZÁTH ÍRÓI NYELVÉBEN

A frazeológia a lexikológia része, de a frazeológia egységek vizsgálata emellett lehetséges jelentéstani, alak- és mondattani, valamint stilisztikai szempontból (vö. Szathmári István: Gondolatok a magyar frazeológiai kutatásokról. MNy. LXII. 506.); ma már hozzátehetjük, hogy a szöveg, a szövegbe szerkeszthetőség oldaláról, tehát a szövegtani szempont is felmerül.

Az 1960-as évek végén készítettem egy szótárszerű összeállítást Mikszáth Kálmán írói nyelvében fellelhető frazeológiai egységek regisztrálására; (Szólások, közmondások, szállóigék M. K. írói nyelvében. 1968. Kézirat) ebben 1788 előfordulásban szerepelnek szólások, szóláshasonlatok, közmondások, szállóigék. Gyűjtésem kiterjedt Mikszáthnak – akkor már kritikai kiadásban megjelent – összes regényére és levelezésének teljes anyagára, az elbeszéléseket nagyrészt a jubileumi kiadás alapján dolgoztam fel, s a tanulmányok, cikkek, emlékezések kötetben kiadott darabjaiból is gyűjtöttem. 1788 előfordulásból 166-ot minősítettem szállóigének, azaz a szállóigék az összes feldolgozott előfordulás 9,278%-át adják. A 166 előfordulás 83 szállóige között oszlik meg. Az iterációs indexe tehát 2. A teljes anyag iterációs indexe 2,4. (1788/749)

A teljes gyűjtemény 1788 előfordulásából 350 származik nem szépirodalmi szövegből, azaz cikkből, tanulmány(féléből), levélből. Ez az egész anyagnak 19,57%-a. Ha ebből a 166 szállóige-előfordulást megvizsgáljuk, 44 előfordulás való nem szépirodalmi műből, ez 26,5%. E 7%-os különbségnek talán jelentést tulajdoníthatunk: úgy látszik, a választékos, művelt közéleti nyelvhasználat elemeként használja Mikszáth is a szállóigéket.

A szállóige fogalmi jegyeit tekintve elfogadom azokat, amelyek a szakirodalomban ismeretesek, két ponton fűzök hozzájuk kiegészítést.

Lássuk a fogalmi jegyeket!

Tóth Béla tömör megfogalmazása szerint „A szálló ige [!] ismeretes eredetű szólásmód.” (Szájrul szájra. Bp. 1901. V.) Ezzel a szállóigének két sajátosságát emeli ki: a frazeológiai egységekhez tartozását és az irodalmi eredetét.

Azok a szerzők, akik részletezőbb fogalmi leírásra töreksenek, azon kívül, hogy a szállóigét a közkeletű, állandósult, a szónál nagyobb nyelvi egységek között tartják nyilván, főként a szerkezetére, jelentésére, használati kötöttségeire, stilisztikai mivoltára és eredetére vonatkozó jellemzőit tárják fel: szókapcsolat (Szabó Dénes: A mai magyar nyelv. 1957. 126.); állandó

szókapcsolat, gyakran egész mondat (ÉrtSz. VI.); mondatok, egy részük nem teljes mondat (MMNyR. II. 11.); többnyire teljes mondatok (A MMNy. 497). További kérdés az alak állandó vagy változtatható mivolta „Az igazi szállóige sem mindig szó szerinti idézet; ennek gyakran csak értelmi vagy stiláris sűrítése. Egyébként is könnyen a beszédhelyzethez, alkalomhoz idomul, főként humoros céllal.” (Villex 14.; Kovalovszky Miklós szócikke.)

Szemantikailag nézve fontos Juhász József megkülönböztetése (Tanulmányok a mai magyar nyelv jelentéstana és szókincstana köréből. Bp., 1980. 86.): vannak köztük idiomatikus, azaz szemantikai egységbe forrott szállóigék (*elhegedülte Szent Dávid – kígyót melenget a keblén – attikai só* stb.) és nem idiomatikusak, azaz integrálódott jelentésű szókapcsolatok, amelyeknek azonban nincs szemantikai egységük (*keresd az asszonyt! – Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!* stb.)

A szerzők kiemelik a szállóige társadalmi-műveltségköri meghatározottságát és stiláris kötöttségét (Villex.); főképpen a magasabb műveltségűek ismerik, s legtöbbször tudnak is irodalmi eredetéről (Szabó Dénes i. m. 126–7); főleg a választékosabb stílusban használják (ÉrtSz. VI.); stílusértékük a közmondásokéhoz hasonlít (A MMNy. 497) – ez a nézet leszűkíti a szállóige fogalmát a teljes mondat formájú, mondás értékű szállóigékre); a választékos nyelvhasználat él vele (O. Nagy Gábor: A magyar frazeológiai kutatások története. Bp., 1977. 96.). Békés István „vertikális zónáról” beszél velük kapcsolatban, azaz korosztályok, műveltségi fokok stb. szerint való osztódásukról (Napjaink szállóigéi. Bp., 1977. 5.) stb. Eredetükről szólva a szerzők megállapítják: „ismerjük vagy legalább is érezzük irodalmi eredetét” (Szabó Dénes i. m. 126.); az ÉrtSz. szerint irodalmi, történelmi vagy mitológiai eredetűek – gyűjteményem ezeket a kategóriákat fogadja el – „könyvekből, költeményekből, szónoklatokból stb.” erednek a MMNyR. II. szerint; irodalmi vagy történelmi szerzőjük kimutatható, illetve ilyen tudásanyaghoz kötődnek (a MMNy. 497; O. Nagy Gábor. Magyar szólások és közmondások Bp., 1966. 9.); a Villex. Kovalovszky Miklós által írt szócikke az irodalmi eredeten kívül gyakori forrásként tartja nyilván egyéb művészeti alkotások (film, zenemű, kép stb.) címét, szövegét, illetve a sajtó, rádió, tévé, plakát is alapja lehet kialakulásának.

A Villex szócikke fontosnak tartja, hogy használója „szinte idézetként él vele, többé-kevésbé érezve és éreztetve, hogy a kifejezést készen vette át, van forrása, alkotója, s közkinccsé válva is megőrzi hivatkozás szerepét beszélő és hallgató, író és olvasó számára egyaránt. A szállóige mintegy olyan idézet, amely mellől elmarad az idézőjel, ám azért tudjuk, hogy valahonnan idéztük, keletkezése valamihez fűződik.”

Mikszáth szövegeiből sokszor egyértelműen kiderül, hogy pontosan ismeri a szállóige forrását, s nemcsak idézetszerűen, hanem idézetként él vele:

"Sramkó el akarta magát kiáltani XIV. Lajossal: – *L'etat c'est moi. Én magam vagyok az állam.*" (Sramkó bácsi. KrK. 27. 123.) – „Még oly hatalmas család is, mint a Habsburgok, házassággal szerezték országaikat, s innen a találó mondás: »*Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*«" (Magyarország lovagvárai. R–Fr. 95–6.) – „Attila humorral felelt Róma könyörgő püspökének: »*Ha te az isten szolgájának mondod magad, én akkor az isten ostora vagyok.*«" (Az igazi humoristák. R–Fr. 39.) – „A város tigriseiből szelíd kezes bárányok lettek, kik a tenyérről nyalják le a sót, a Byron szavával élve: *divat lett livree-t hordani.*" (Szeged könyve I. Bp. 1914. 72.)

Máskor nem jelzi a szerző a forrást, sőt az idézés sem szószerinti, de a közösség tudatában élvén a költői sor elválnak a Mikszáth-szövegtől: „A korporsójára rakott borostyánlevelek helyett újak nőnek, az égő fákllyák kialusznak, a gyászlobogókat leveszik, s amint időközben kihajtanak, azután is egyre *hullatja majd leveleit az idő vén fája...*

Hullathatja már. Egy egész koronája le van törve." (Az én halottaim. Bp., 1914. 70. Arany János.)

A bibliai eredetű és a latin nyelvű mondások esetében sokszor nem ilyen nyilvánvaló az irodalmi eredet, főként a mai olvasó számára. Mégis szállóigének – nem szólásnak vagy közmondásnak – tartom őket, fontosabbnak ítélve az eredetüket, mint az eredetük közismertségét. Mikszáth és kortárs olvasója jobban ismerte a Szentírást és a latin klasszikus szerzőket, mint a mai olvasó, így számukra az intertextualitás nyilvánvaló volt: „Nagyságos uram, hú ember vagyok, az is leszek holtig, hanem azt az egyet ne kívánja tőlem. *Műljék el ez a keserű pohár*, ha lehet." (Elbeszélések II. Krk. A pletyka.) – „Mert Feri azok közé a szerencsétlenek közé tartozott, akik *okosak, mint a kígyók*, ha nem jól megy a dolguk." (A Noszty fiú esete Tóth Marival. II. Bp. 1950. 181.) – „*Sóbálvánnyá meredve* maradtam ott helyben, alig bírva rendbeszedni gondolataimat." (Tövískes látogatóban. R–Fr. 190.); „Mozogni kell a *para bellum si vis pacem* elve szerint, ha igazi tűz, mivel ebben a löcsei dologban éppen megfordítva jelentkeznek a következmények." (A fekete város. O. K. I. 239.) – „No hát most már gyerünk az alispánhoz, mert *periculum in mora*; még az éjjel brachiumnak kell kimennie Röszkére." (Különös házasság. Krk. 14. 11.) – „*Tempora mutantur, nos et mutamur in illis*. Az idő felcseréli ifjúságunkat vénséggel, hitünket meggyőződéssel." (Cikkek és karcolatok. II. KrK. 52. 135.)

A szállóige fogalmi jegyeivel kapcsolatban kell szólnom a nyelvi formájáról. Szállóigévé többnyire (formájuk és jelentésük tekintetében) a közmondásokhoz hasonló, azaz egyszerű vagy összetett mondat alakú és terjedelmű, általános vagy általánosítható jelentést hordozó szövegrészletek válnak. Ilyen szállóigék vannak többségben a Mikszáth-szövegekben is, mind a magyar, mind az idegen nyelvűek körében. Szállóigének tartom azonban a csak

szintagmából álló, nem mondás, hanem szólás értékű kifejezéseket is, ha eredetük szerint ide sorolhatók. Lássuk tehát grammatikai felépítésük szerint a típusokat, a példák a Mikszáth-gyűjteményből valók.

Összetett mondatok: *Ha te isten szolgájának mondod magad, én az isten ostora vagyok. – Akit az istenek gyűlölnek, tanítónak teszik. – Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel. – Qui tempus habet, habet vitam. – Cogito, ergo sum. – Bella gerant alii, tu felix Austria nube!*

Egyszerű mondatok (teljes, hiányos és tömondatok): *Az ember a bárónál kezdődik. Visszaveri ezt Lúdas Matyi – Tu l'as voulu George Dandin – Egy lóért országomat – Cras mihi hodie tibi – Az állam én vagyok – Urak a papok – Ugocsa non coronat.*

Szintagmák: *Toldi Miklós lova – Attikai só – lenni vagy nem lenni – per pedes apostolorum* stb.

A következőkben azt vizsgálom meg, hogyan szerkeszti szövegébe Mikszáth a szállóigéket. Fentebb már szóltam arról, hogy nemcsak szépirodalmi, hanem publicisztikai írásaiban és tanulmányaiban is él Mikszáth szállóigékkel, mégpedig meglehetősen nagy számban. Szépirodalmi műveiben vizsgálva, az sem közömbös, az elbeszélő szövegében szán-e nekik nyelvi szerepet vagy a szereplők beszédében, illetve az átmeneti közlésformákban.

Az elbeszélő szövegében:

„Ezzel tekintetes Tarka István uram felkelt, és mint egy olyan ember, aki egy szövevényes *gordiuszi csomót* oldott meg bölcsességével, egész megelégedéssel sétált be a szobába.” (Elbeszélések Krk. 27. II. 116.) – „Vakációra mentek a szomszéd megyébe, Bornócra, és közvetlen ebéd után érkeztek az olaszröszei kocsmába *per pedes apostolorum*. Akkor még a diákok nem voltak úgy elkényeztetve, mint most.” (Különös házasság. Krk. 13. 5.) – „Ezen a hídon tanulgattam reggelenként (mert *aurora musis amica*) a leckémet Homéroszból.” (Apró képek a vármegyéből. Krk. 11. 15.)

Szereplő beszéde, egyenes idézésben:

„– Kit védelmez a papság ilyen égre kiáltó hazugsággal? A röszei papot. Annak a fráternek tövéből kellene elvágni a kezét, amellyel az áldást adta, őt magát a lovak farkára kötni és ekként tépetni szét, ha komolyan vennék ebben az országban őfelsége jelszavát: *»Justitia regnorum fundamentum«* (Különös házasság. Krk. 14. 143.) – „– *A cél szentesíti az eszközöket.*

– A cél jó, sógor, hanem azt mondják, a fickó nem jó, nekem kell ügyelnem a körmére.” (Akli Miklós. Krk. 16. 127.)

„...az estét Tóthék házában tölti, vacsora után kocsiba ül, és megkerülve a várost a nyugati oldalról hajtat be a megyeházába, ahol mi megvetett ágygal várni fogjuk. Oly egyszerű az egész, mint *Kolombus tojása*.” (A Noszty fiú esete Tóth Marival. I. 1950. 103.)

Szabad függő beszéd:

„Kezébe vette a legfelsőbbet, levette róla gépiesen a zsinórt, aztán bele-nézett és ime.. álmodik-e vagy ébren van...*apage satanas* egy százas bankót lát meglapulva az ívekhez csatolt mellékletek között. (Mégis talentum Kiszlich. Krk. 195.) „Minden világos kezdett lenni Perényi előtt. Denique *keresd az asszonyt*, és keresd a szeretőjét. Most már megvan a szál, a biztos szál.” (Új Zrinyiász. Krk. X. 158.)

Communis opinio: „Lator Vince uram próbált lehajolni, fölfogta az elalélt testet, s fülét lehajtá szívéhez, hogy dobog-e még. De *apage satanas*, füle rossz helyre került, valamivel följebb, ahol a kebel pihegett... (Különös házasság, Krk. 13. 106.) „Nagy hiba volt, dehát *fiataltság bolondság*. Az egész világ követ dobhatott volna rá, csak éppen az apja nem.” (Az a pogány Filcsik. Lampel. 44.) – „Egyszer a hivatalából kimaradt a polgármester. Hogy hol, miért maradt el? *Keresd az asszonyt*.” (Rajzok és satírák. R–Fr. 228.) – „Töméntelen pénzt szórtak el a voksokért.. Hanem *a borban néha igazság van* – megbukott a Laci gyerek.” (Dekameron IV. 1917. 89.)

Nem érdektelen az az adat, mely szerint a közlésformákban a következőképpen oszlanak meg a szállóigék:

Az elbeszélő szövegében	52	42,62295
Szereplő beszédében	47	38,52459
Szabad függő beszédben	15	12,29508
Communis opinióban	8	6,55737
	112	99,999998 %

Az egész Mikszáth-életműre nézve nincs adatom a szabad függő beszéd és a communis opinio gyakoriságát illetően, 30 elbeszéléssel kapcsolatban azonban van: ezekben átlagban 7,11% a szabad függő beszédnek, 0,986% – azaz 1% – a communisopinióknak minősíthető mondategységek száma. A szállóigék nagyobb gyakorisága ez átmeneti közlésformákban talán a szállóigék szemantikai sajátosságaival magyarázható, a felkiáltás és a megjegyzés szemantikai kategóriáiba tartozó egységek jól illeszkednek e szubjektívizáló szövegegységekbe.

Miként a szólások és közmondások, a szállóigék is egyénivé formálódhatnak, a szöveg szemantikai és pragmatikai viszonyaihoz alkalmazva jelenhetnek meg a szépirodalmi művekben. (Vö. Raisz Rózsa: Szólások és közmondások felhasználásának egyéni vonásai Mikszáth nyelvében. Acta Academiae Paedagogicae Agriensis IX. 233–47. 1971. – Rozgonyiné Molnár Emma: A szólások és közmondások szövegbe szerkesztése. Nyr. 106. 352–7. 1982.) Sőt: a szállóigék fogalmi jegyei közt számon tartja a szakirodalom azt a vonásukat, hogy könnyen beszédhelyzetben, alkalomhoz idomulnak.

Mikszáth nyelvére egyébként is jellemző a frazeológiai kapcsolatok alakítgatása, így nem meglepő, hogy szállóige-használatában is bőven él vele.

A következő típusokat különböztethetjük meg e tekintetben:

1. Ellenkező értelművé alakítja a szállóigét.

Metternichnek, illetőleg Alfred Windisch Gratznek tulajdonítják Tóth Béla szerint (Szájru! szájra Bp. 1901. 171.) „*az ember a bárónál kezdődik*” mondást. Ez A Noszty fiú esete Tóth Marival című regényében a következőképpen jelenik meg: „Kopereczky valahol előkészítette a cigánybandát, Kiczka Flórist, s éji zenét adott Vilma kisasszonynak, amire az bosszúsan fordult meg az ágyában, s csipősen jegyzé meg: – *Az ember, úgy látszik, nem kezdődik okvetlenül a bárónál.*” (Noszty, Krk. 20. 19.)

Cogito, ergo sum

„No, mármost milyen két vezérgondolatot talál ebben Jókai? Az egyik a *non cogito, ergo non sum.* – a passzív rezisztencia.” (Jókai Mór élete és kora. Krk. 19. 52)

„*Ki itt belépsz, hagyj fel minden reménnyel!*” – a dantei sor egy Mikszáth-karcolatban így jelenik meg:

„E termekre oda lehetne biggyeszteni az alvilág kapuiról ismert feliratot átravestálva: »*Ti, akik ide beléptek, visszakapjátok reményeiteket*« (Karcolatok. Bp. é. n. 24.)

2. Vannak kedvelt szállóigéi, ezeket különösen alkalmasnak tartja a szöveg tartalmához való szabad alakítgatásra:

Országomat egy lóért

„– úgy vagyok, mint III. Richárd – Szívesen adnék *egy országot egy papért.*” (Elbeszélések I. Krk. 27. 308.) – „Ejh, no, hol lehetne most szivart kapni? *Egy országot egy szivarért!*” (Urak és parasztok. Bp. é. n. Veréb Pál traktában. 155.) – Már most mit csináljak? Minden zsebemet kikutattam. Nincs benne gyufa. *Egy országot egy gyufáért!*” (Mikor a mécses már csak pislog. R. – Fr. 155.) – „Ez a rettegés töltötte be egész lényét, éjjel nem aludt, nappal nem evett. »*Egy országot egy mentő gondolatért!*« – kiáltozná a bajuszát tépdesve.” (Világít este a szentjánosbogár. R. – Fr. 20.)

A háborúhoz három dolog szükséges: pénz, pénz, pénz.

„Azzal a kellékkel is rendelkezik a csoport, amit Montecuccoli a hadviseléshez szükségesnek tart. (A *pénzt* ehhez ugyanis a *talentum, talentum, talentum* jelenti.)” Emlékezések, tanulmányok. R. – Rt. 280. Hadi készülődések)

„– Hát a Mariskának mit rendeltél?

– Levegőt. *Ha a háborúhoz pénz kell*, kedves báró, ahogy Montecuccoli mondta, *az egészséghez meg levegő kell, levegő és levegő.*

A szállóige a fenti szövegek egy részében túlterjed a mondategész határára, szorosán összeköt több szövegmondatot.

3. Máskor több mondategységbe tagolja szét a szállóigét:

Borban az igazság.

„Szenátor uraimék minden per után áldomásadásra is ítélik feleiket, s ebben a szobában isszák meg – mert úgy kell annak lenni, hogy *a magukból kiadott igazság után új igazságot kell magukba szedniök, ami pedig tudvalevőleg a borban van.*” (Szent Péter esernyője. Krk. 7. 119.)

A szándékos értelmi ferdtítés a humor eszköze.

„Törekedjünk arra, hogy a következő ezredévben elmondhassuk, az a *Magyarország*, amelyről Széchenyi azt jósolta, hogy *lesz, már megvan.*” (Szegeged könyve. II. 1914. 178–9.)

4. Előfordul, hogy csak részben idézi a szállóigét, a közismert részlet azonban az olvasó számára felidézi az egészet: „Izgatta, élelénkségben tartotta, mint a morfinistát a morfin, az a hit, hogy küzdenek ellene. »*Ergo sum*« – gondolta felvillanyozva.” (Az én kortársaim. I. R–Fr. 160. Csemegi) – a gondolati kiegészítés eltér az eredetitől: „Küzdenek ellenem, tehát vagyok.”

Összefoglalva:

Mikszáth szállóige-használata számunkra érdekesen idézi fel kora iskolázott rétegeinek nyelvhasználatát. Az elbeszélő és szereplő szövegében, továbbá az átmeneti közlésformákban egyaránt fellelhetők, ez azt sugallja az olvasó számára, hogy a szállóigék a korabeli kifejezőkészlet aktív egységei voltak.

A szállóigék szervesen illeszkednek be a Mikszáth-szövegbe, még ha helyenként jelzi is idézet jellegüket. Alakjuk és aktuális jelentésük sokszor eltér a köznyelvitől, mondhatjuk, nemcsak felhasználja, hanem újraalkotja őket Mikszáth. Ez azonban a szállóigék természetével jobban összefér, mint a szólásokéval, közmondásokéval. Mindez stilisztikai következtetések levonására kínálkozik, amely azonban egy másik dolgozat témája lehetne.